

KISS ZOLTÁN KÁROLY: A VIZUÁLIS MŰVÉSZETEK ÉS A JOG.
2. AZ ÉPÍTÉSZET, A FOTÓMŰVÉSZET ÉS AZ ALKALMAZOTT
MŰVÉSZETEK SZABÁLYOZÁSA. MÉDIATUDOMÁNYI KÖNYVTÁR
42. (BUDAPEST: MÉDIATUDOMÁNYI INTÉZET 2021) 203.

<https://doi.org/10.51783/ajt.2022.3.07>

A hűvös, távolságtartó recenzió megírása lehetetlen vállalkozásnak tűnik olyankor, amikor a recenzeált mű szerzőjéhez, jelen esetben Kiss Zoltán Károlyhoz több mint két évtizedes baráti-kollegiális kapcsolat fűződik. Mindazonáltal a Kedves Olvasót a recenzens arra biztatja, hogy ne tegye félre az első mondat olvasatán a jelen könyvismertetőt; a lehetetlenre vállalkozó írás szándéka nem „baráti-vállveretetés” közlésre irányul, hanem arra, hogy gondolataival megerősítse a szerző alkotói szándékát, illetve néhány további gondolattal bátorítsa a munka továbbfolytatására.

A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság (NMHH) Médiatanácsának Médiatudományi Intézete gondozásában, a Médiatudományi Könyvtár 42. köteteként, jelent meg 2022 tavaszán a recenzeált kötet egy figyelemre méltó és sikeres első kötet folytatásaként, amely 2019 decemberében látott napvilágot.¹ A jelen munka ismertetése során elkerülhetlenné válik a kapcsolat keresése az első résszel. Így már nemcsak az első kötet, de a recenzeált mű világába is Bendzsel Miklós gondolatai vezetnek be az olvasót, aki – a forráshely megjelölése nélkül – Paul Kearns, a Manchesteri Egyetem

jogász professzorának a művészet szabadságának szentelt esszégyűjteménye egyik tanulmánya záró soraiban találta meg a „máig érvényes óhaj fohászát”, a „találó elrugaskodási pontot” a vizuális művészetek tevékenységi, alkotói, befogadói, birtokosi és hasznosítási viszonyainak elemző tárgyalására:

„Fennáll a veszélye, hogy a jog és a művészet viszonya állandó ellentétként fogható fel: ész és érzékenység, értelem és érzelem, szabály és szikra állandó ellentéteként. Reményeink szerint ezen ontológiai szakadék finomabb aspektusainak jelen összefoglalása nyomán a művészet és a jog kapcsolatának nagyon is elhanyagolt – a személyes és szakmai szabadságot, az integritást és az igazságot illetően egyaránt drámai jelentőséggel bíró – problematikája a jövőben alaposabb vizsgálat tárgyát képezi majd.”²

Kiindulásként szükséges rámutatni a művészet és jog „szikravető-szabálykövető” kapcsolata vizsgálatának módszereire. Egyfajta lehetséges megközelítés az interdiszciplináris „jog és irodalom” kutatási irányzat alapulvétele, amely irányzat az Egyesült Államok-

¹ Kiss Zoltán Károly – Kiss Dóra Bernadett: *A vizuális művészetek és a jog 1. A képzőművészet szabályozása*. Médiatudományi Könyvtár 37. (Budapest: Médiatudományi Intézet 2019) 214. (továbbiakban: Kiss–Kiss)

² Paul KEARNS: Posztmodern művészet: elméletek és nyugati jogi paradigmákról 2000-ben. In: Paul KEARNS: *A művészet szabadsága. Esszék a jogi cenzúra és a kultúra kapcsolatáról* (fordította: BAKONYI-TÁNCZOS Vera, BATA István, MAJKÓ Balázs) (Budapest: Wolters Kluwer 2016) 103.

ban az 1960-as évektől formálódott, amit sokan – kritikai szemléletét és gyakorlati céljait tekintve – a jogi realizmus örökségét folytató *Critical Legal Studies (CLS)* mozgalom egyik ágának tartanak, amely az egyetemi és az akadémiai szférában csak az 1980-as években vált valóban jelentőssé.

Cs Kiss Lajos álláspontja szerint a jog és irodalom kapcsolatának bármilyen irányultságú vizsgálata módszer-tanilag megköveteli a jog és művészet viszonyának előzetes társadalomelméleti reflexióját és ezzel a két társadalmi terület teoretikus megfigyelésére és leírására specializálódott *jogtudomány* és a *művészettudomány* viszonyának, megismerési teljesítményeinek párhuzamos értelmezését is. A jog és művészet viszonya társadalomelméleti leírásának lehetőségeit illetően elsősorban a modern szociológia közismert megközelítéseire kell utalni, amelyek – szemben az univerzális társadalomtanokként fellépő 19. századi klasszikus pozitivisták felfogásokkal – a társadalmi konstitúciós problémájának tisztázása, az alapfogalmak meghatározása stb. során saját ismerettárgyukhoz való módszer-tani kötöttségük, azaz önnön társadalmiságuk elkerülhetetlenségének tudatában már tisztán társadalmi nézőpontból indulnak ki.³

A tanulmány szerzője szerint a modern társadalomelméletekben – a cselekvés és kommunikáció, rend és rendszer, integrálódás és differenciálódás fogalmaival jelzett problematika eltérő értelmezése ellenére hasonlóképpen, illetve párhuzamosan – reflektált *differenciátapasztalattól* történő kiindulás hozzájárulhat a

³ Cs. Kiss Lajos: Megjegyzések a művészet és jog viszonyáról. *Iustum Aequum Salutare* 2007/2. 14.

jog és művészet viszonyának megfelelő értelmezéséhez. Itt elsősorban – a társadalomtudományok, s különösen a jogtudomány belső gyakorlatának tapasztalataiból kiindulva – azt a kérdést kell megválaszolni, hogy ennek a viszonynak a szerkezetét általában melyik tudomány vagy tudománycsoport nézőpontjából értelmezzik.

Amennyiben tehát az érintkező felületek után kutatunk, azt vizsgálhatjuk, hogy a jog a saját funkcióspecifikus működése (önfelépülése) által milyen teljesítményeket képes a művészet, illetve a művészet a saját funkcióspecifikus működése (önfelépülése) által milyen teljesítményeket képes a jog számára rendelkezésre bocsátani; a jog és művészet milyen értelemben képesek-e egymást megfigyelni a saját megkülönböztetéseik (értékaxióma/értékdifferencia; kód/program) segítségével, és mit látnak a másiktól.⁴

A jog tehát témája lehet legkülönbözőbb műalkotásoknak, elegendő gondolni pl. közterületeken található Iustitia-szobrokra és más Iustitia-ábrázolásokra,⁵ a jogtudósokat ábrázoló képekre, szobrokra, mint a Jusztiniánusz császárábrázolásokra, a római jogászok olyan közismert szobraira, mint Cicero mellszobrára a római Capitoliumi Múzeumban. Takács Péter utal rá, hogy ugyanakkor ritkán fordul elő, hogy egy műalkotás közvetlen tárgya a *jogtudomány* legyen, amely állítását három ellenpéldával erősíti meg, rövid elemzést adva Raffaello *Santi Giurispru-*

⁴ Cs. Kiss (3. lj.) 17.

⁵ Átfogó áttekintésüket lásd TAKÁCS Péter: Iustitia-ábrázolások hazai nyilvános terekben In: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellett áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 199.

denza című freskójáról, Edvard Munch *Rettsvitenskap* című olajfestményéről és Gustav Klimt *Jurisprudenz* című menynyezetképéről.⁶

Miután a recenzeált kötet nem tartalmaz külön elméleti alapvetéseket, Bevezetője csupán visszautal az első kötet dogmatikai felvezetésére, amelyben annak szerzői – Kiss Zoltán Károly mellett Kiss Dóra Bernadett – a művészet és jog érintkezési pontjai kijelölésében, rendszertani elrendezésében a tételes jogot vagy más kifejezéssel az írott jogot hívják segítségül. Megközelítésükben a művészet és a jog közötti kapcsolódási pont egyebek mellett az lehet, hogy mindkettő normatív sajátosságú fogalom, mivel az értékek világa szolgál azok alapjául. A (vizuális) művészet kifejezését, kifejeződését, megnyilvánulásának formáját tehát nem lehet jogi eszközökkel megragadni, ellenben a művészet eredményének, vagyis a kreatív alkotótevékenység során létrehozott tárgynak már számtalan elnevezése ismert a kulturális joganyagban. Arra a kérdésre adandó válasz során, hogy jogi aspektusból pontosan mi értendő műalkotás, műtárgy alatt, praktikusán számba kell venni azokat a jogforrásokat, amelyekben valamilyen összefüggésben megjelennek ezek a kifejezések.⁷

A könyv (könyvek) időszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az első kötet nagy formátumú bevezető gondolata a vizuális kultúra napjainkra gyakorolt hatásairól, hiszen

„a vizualitás növekvő élményfürdője

⁶ TAKÁCS Péter: A jogtudomány ábrázolása a képzőművészetben. In: TAKÁCS Péter (szerk.) *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa (Budapest: Gondolat 2020)* 775.

⁷ Kiss–Kiss (1. lj.) 21–22.

elementáris ismeret- és érzelmközvetítő erejével a kognitív folyamatok mélyáramának motorjaként korunkban példátlan intenzitást mutat és hatalmas befolyást élvez.”⁸

Kiss Zoltán Károly munkája, hasonló tárgyú magyar nyelvű kötet hiányában, hiánypótlónak tekinthető a hazai szakirodalomban. Az egyes érintett területek kapcsán (pl. építészeti alkotások, fotóművészet) ugyan jelentek meg tanulmányok, monográfiák, de a szóban forgó munkához hasonló, a vizuális művészeteket és a jog kapcsolatát tárgyaló átfogó, rendszerező, az egyes művészeti ágak és a határterületek vonatkozó joganyagát szélesebb spektrumban vizsgáló mű nem ismert. A szerző ismeri és idézi a tárgyi szakirodalmat, hiányérzetet kelt azonban néhány alapmunka mellőzése.⁹

A széles spektrumú munka rendszerező elve hatályos szerzői jogi szabályozásunkon, a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Szt.) példálózó felsorolásán alapul. A bevezető mellett további hét fejezetben taglalja vizuális művészetek és a jog kapcsolatát az építészeti, építőművészet, a belsőépítészet és táj-

⁸ Kiss–Kiss (1. lj.) 7.

⁹ Az építészet terén: BAKOS Kitti: *Szellemi tulajdon – építészeti alkotás* (Szeged: Lectum, 2011) 174; uő.: *Az építészeti alkotások szerzői jogi védelmének fejlődéstörténete. Magyar Jog 2011/9.* 537.; BARTA Judit: *A tervezői tevékenység komplex bemutatása, valamint az építészeti, műszaki alkotások és terveik szerzői jogvédelme* (Budapest: Patrocinium 2018) 515; FALUDI Gábor: „Az építészeti művek a Szerzői Jogi Szakértő Testület gyakorlatában” in LEGEZA Dénes (szerk.): *A szerzői jog gyakorlati kérdései. Válogatás a Szerzői Jogi Szakértő testület szakvéleményeiből (2010–2013) fennállásának 130. évfordulója alkalmából* (Budapest: Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala 2014) 118.; HARKAI István: „Rekonstruált műemlékek szerzői jogi aspektusból” *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle* 2016/6. 55.

építészet, a műszaki létesítmények és azok tervei, a díszlet és jelmez, a térképészeti mű és más térképészeti alkotás, a fotóművészet és az iparművészet, ipari tervezőművészet kontextusában. Itt szükséges észrevenni, hogy a kötetben megjelent írások közül három fejezet másodközlésnek számít, amelyek 2020–2021 között a szerzői jogi vonatkozások, kapcsolódások okán az „Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle” hasábjain jelent meg.¹⁰

A szerzői jogi megközelítésből eredően a munka hangsúlyos figyelmet fordít a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala mellett működő Szerzői Jogi Szakértő Testület (SZJSZT) gyakorlatára. A testülettől szerzői jogi jogvitás ügyben felmerülő szakkérdésben bármely bíróság vagy hatóság szakvéleményt kérhet, továbbá, felkérésre, az SZJSZT peren kívül is adhat szakvéleményt a felhasználási jog gyakorlásával kapcsolatos kérdésekben. A szerző, aki korábban a testület titkára és elnökségi tagja is volt, behatóan ismeri az elmúlt évtizedek szakvéleményeit, így jó arányérzékkel, adekvát módon választott példákat a testület 1971 és 2019 közötti gyakorlatából az egyes fejezetek, témakörök tárgyalása során. Az idézett szakvéleményekből lényegre törő, precíz összefoglalást kap az olvasó és ugyancsak imponáló a jogszabályok, jogszabály-módosítások hatálybalépésének pontos meghatározása is. megállapítható, hogy ebben a pontos tárgyszerűségben, a visszakereshetőségben áll a

mű legfőbb erőssége és talán nemcsak a gyakorló jogászoknak, de az elmélet szakembereinek is fogódzót, eligazodást, tájékozódási pontot tud nyújtani a kötet.

Külön kiemelendő, hogy a recenzeált mű díszletekkel és jelmezekkel foglalkozó 5. fejezete (és annak az *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemlében* való első közlése) azon írások közé tartozik, amely „életben tartja” az SZJSZT 02/2006 számú szakvéleménye körül kialakult, napjainkban sem csituló eltérő értelmezési különbséget, amely a jelmezterveken fennálló szerzői jogdíjak kapcsán bontakozott ki.¹¹ A szakvéleményhez képest az ítélőtábla eltérő álláspontot képviselt a szerzői jogi díjigénnyel és a jelmezek az adott színházi előadáson kívüli felhasználásával kapcsolatban. A bíróság megkeresése idején hatályos Szjt. 1. § (2) bekezdés n) pontja szerint a szerzői jog által védelemben részesülő alkotásnak minősült a jelmez- és díszletterv. Az akkor hatályos szerzői jogi rendelkezések nem adtak egyértelmű értelmezési lehetőséget a jelmeztervek alapján kivitelezett jelmezek esetére. Az Szjt. nem nevesített külön műfaji kategóriát a jelmez, a díszlet, illetve azok együttese (színpadi és/vagy audiovizuális művekben felhasznált látvány) tekintetében. A teljesség kedvéért szükséges azt is rögzíteni, hogy a jelmezek nem része-sülhetnek a szerzői joggal párhuzamos formatervezési mintaoltalomban sem.

A jelmeztervek minden alkalommal egy meghatározott előadáshoz készül-

¹⁰ A 3–5. fejezetek első közléseinek helyére a fejezetek elején lábjegyzet utal. Megjegyzendő, hogy a kötet 6–8. fejezetein alapuló tanulmányok is olvashatók az Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 2022. évi 1., 3. és 6. számaiban; az elektronikus publikáció elérhetősége: <https://www.sztnh.gov.hu/hu/szakmai-oldal/iparjogvedelmi-es-szerzoi-jogi-szemle>

¹¹ A legfrissebb szakirodalomban lásd: SÁPI Edit: „Mi van a függöny mögött? – A színházi látványterv szerzői jogi védelmének egyes kérdései” in POGÁCSÁS Anett (szerk.): *Szellemi alkotások az ember szolgálatában. Professzor Dr. Tattay Levente tiszteletére szervezett emlékkonferencia tanulmánykötete* (Budapest: Pázmány Press 2022) 187–188.

nek, szerves egységet képezve a színdarab koncepciójával, utalhat – naturalista hitelességgel vagy akár elvont allegorikus formákkal – a megformázott szerep társadalmi helyzetére, rangjára, foglalkozására, jellemére, izlésére. Egy jelmezterv és az abból elkészített jelmez csak az adott előadáshoz köthető. István királyunkról szóló dráma esetén az egyéni, karakteres, a korabeli európai, illetve az államalapítás kori magyar viseletek egyik legkiválóbb színpadi ábrázolása egy minimalista színházban nem állná meg a helyét. Ugyanezt lehet érvényes, ha a jelmezt önmagában, nem az adott színdarab nyilvános előadása keretében, de a színházi közegen kívül, ünnepi eseményeken (nyári játékok, várjátékok) használják fel. Az ügyben vitatott események nem színházban történtek (a jelmezeket műkedvelő személyek öltözték magukra a historikus jelleg megteremtése céljából), és a jelmeztervező sem kapott ezen alkalmakra külön megbízást jelmeztervezői feladatokra.

Talán a mindenkori szerződéses viszonyok felőli megközelítés, az esetről estre történő vizsgálat lehetett volna a követhető értelmezési irány, ezzel szemben jogalkotói akarat látszott szükségesnek, így a 2013. évi XVI. tv. 33.§-a módosította a hivatkozott Sztj. 1. § (2) bekezdés *n*) pontját, a szerzői jogi védelmet a jelmezekre és díszletekre – és nemcsak azok terveire – is kiterjesztve, tekintettel (vitathatóan – *megj.: M. P.*) arra, hogy a jelmezek és a díszletek használati célú műtárgyak, jellegüket tekintve a képzőművészeti, illetve az iparművészeti alkotásokhoz állnak közel, ezért indokolt védelmük azonos szintjének biztosítása a jogszabályi felsorolás pontosítása által.

Bár Kiss Zoltán Károly munkájának erőssége a pontos tárgyszerű-

ség, néhány kivétel ez alól, sajnálatos módon, említést érdemel. Nem derül ki a szövegből, hogy a 2018-ban elfogadott és 2019. december 31-től bevezetett jelentős építészeti szerzői jogi szabályozás két kormányhatározaton alapult. Az építésüggyel kapcsolatos társadalompolitikai elképzelések megvalósítását célzó intézkedésekről szóló 1032/2015. (I. 30.) Korm. határozat kijelölte azokat a célterületeket, ahol kiemelten a lakossági építkezés, valamint a közösségi és nagyberuházások segítése és a gazdaságélénkítő fejlesztések támogatása érdekében az építészet, építésügy, területrendezés és településügy vonatkozásban az egyszerűsítés, a gyorsítás, a rendszerszemlélet, a bürokrácia- és költségcsökkentés lehetőségeit fel kell tárni. Az építésügy átalakítását célzó intézkedési tervről és a hozzá kapcsolódó feladatokról szóló 1567/2015. (IX. 4.) Korm. határozat mellékletének 3. pontja szabta meg az előterjesztés fő irányait. A Korm. határozat szerint szükséges volt megvizsgálni, hogy a szerzői jogi szabályozás alapján oltalom alatt álló építészeti alkotások hazai hasznosíthatóságával kapcsolatosan felmerülő kérdéseket indokolt-e a jelenlegi szabályozástól eltérően rendezni, így szükséges-e az Sztj., illetve más jogszabályok módosítása a szerzői jogi vonatkozásokra tekintettel.

Kisebb, talán szerkesztői pontatlanság, hogy az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló 1886. szeptember 9-i Berni Egyezményéről (BUE), annak tárgyi hatályáról már a 6. lábjegyzet tesz említést, míg az idézés szabályainak megfelelő hivatkozás csak a 175. lábjegyzetben szerepel. Az e recenzióban külön nem részletezett számos szerkesztői pontatlanság közül kiemelendő, hogy az első kötethez képest a jelen

kötetben az Európai Unió Bíróságának (EuB) sajnálatosan kevés döntésére hivatkozik a szerző, és azt a néhány esetet is pontatlanul idézi. Egyrészt figyelmen kívül hagyja az európai esetjogi azonosítót (ECLI vagy *European Case Law Identifier*) és az ítélezési gyakorlat hivatkozási elemeinek korrekt feltüntetését, másrészt a fogalomhasználat is pontatlan egyes esetekben, mint például az EuB „*Renckhoff*-eset” ismertetése során, amikor az „Európai Bíróság” helyett „Európai Bizottság”, a „főtanácsnok” helyett a „Bizottság javaslattevője” fogalom szerepel a szövegben (164. oldal).

Az „Iparművészet, ipari tervezőművészet” (8. fejezet), „8.2.6. *Ruházati termékek szerzői jogi védelme*” címet viselő alpontban az EuB „*Cofemel*”-ügyben¹² hozott ítélete, a „8.2.11. *Kerékpár vázszerkezet szerzői jogi védelme*” alpontból az európai bíróság „*Brompton*-döntésének”¹³ hivatkozása, ismertetése, a hazai gyakorlattal való összevetésének hiánya is feltűnő.

Talán a kötet e 8. fejezete érdemel néhány további kritikus megjegyzést. Az első kötet záró 8. fejezete („A vizuális művészetek és az iparjogvédelem”) és a jelen fejezet tematikájában számos hasonlóságot mutat, mindkét esetben szó van az iparművészet és az iparművészeti alkotások szerzői jogi védelméről, valamint a párhuzamos oltalom lehetőségéről. Úgy tűnik azonban, hogy a két fejezetrész nem áll dialógusban egymás-

sal, mintha nem lenne kapcsolat a két kötet között. Sőt, a 8.1. alfejezet legalább négy bekezdést szó szerint vesz át, megfelelő lábjegyzetelés, hivatkozás nélkül, az előző kötet 8.1. alfejezetéből.

Nemcsak a kötetek között, de magában a kérdéses fejezeten belül sincs mindig kapcsolat, utalva e helyen a 8.2.7 és a 8.2.10. alpontokra, amelyek egyaránt játék/játékok szerzői jogi védelmével foglalkozó SZJSZT szakvéleményeket tartalmaznak.

A szerzői jog, a magánjog felől érkező olvasó számára nehezen értelmezhető az építészeti fejezet 2.1.-2.2. alfejezetei, amelyek alatt a szerző egy kormány előterjesztés szövegezésének minden érdekfeszítő erejét magába sűrítően tárgyalja, mutatja be az építésügyi igazgatás legfontosabb szabályaimeit. A leírtak helytállóságához nem fér kétség, azonban a hosszas közigazgatási tárgyú leíró elemeket tartalmazó alfejezetek nem koherensek a jelen kötet egészével. Bátorabb húzással, a „kevesebb néha több” szerkesztési elv követésével talán befogadhatóbb lett volna a fejezet és a kötet bevezető része.

Alapvetően üdvözlendő a műemlékvédelmi/örökségvédelmi igazgatás bemutatása is (2.3. alfejezet), hiszen ebben az áttekinthető, mini segédletszerű formában nem ismert a hazai szakirodalomból hasonló vállalkozás, azonban a 34. oldalon bemutatott intézményrendszer 2022 májusa óta már átdolgozásra szorul az új státútum rendelet hatálybalépését követően.¹⁴

Célszerű lett volna, ha a közjogi elemekkel dúsitott szöveg a megírása idején még aktuális intézményi referenciái

¹² A 2019. szeptember 12-i *Cofemel* ítélet, C-683/17, ECLI:EU:C:2019:721. Az eset magyar nyelvű bemutatását kontextusba helyezve lásd: http://www.mie.org.hu/2019_osz/MIE_Cofemel_kozos_20191121_v2.pdf.

¹³ A 2020. június 11-i *Brompton Bicycle* ítélet, C-833/18, ECLI:EU:C:2020:461.

¹⁴ Lásd a Kormány tagjainak feladat- és hatásköréről szóló, a Kormány 182/2022. (V. 24.) Korm. rendelet 102. §-át.

helyett a szerző az építészet és a művészet nagyobb összefüggéseire mutatott volna rá. Olvasójában időnként burokéretet kelt, amely burkon kívül maradnak az olyan globális kérdések, mint a COVID-19 járvány és annak a vizuális művészetekre gyakorolt hatásai vagy a migráció és az építészet kölcsönhatása vagy pl. az „új európai Bauhaus” kreatív és interdiszciplináris kezdeményezés bemutatása, amely a művészet, a kultúra, a társadalmi befogadás, a tudomány és a technológia határmezsgyéjén terül el.

A recenzeált mű – üdvözlendő módon – illusztrációként ugyan megjeleníti a kortárs hazai építészet remekművét, a Magyar Zene Házát (23. o.), azonban hiányoznak a szerző gondolatai az egyedülálló épületről, annak tervezőjéről,

Sou Fujimotóról, a sajátos, az átlátszatlanságon, bezártságon, formalizmuson, transzparencián, természetközelségen alapuló alkotói filozófiájáról.

Ezt azért szükséges megjegyezni, mert a 2019-ben megjelent korábbi kötet bőségesen merít a vizuális művészetek nemzetközi szabályozási környezetéből és nemzetközi gyakorlatban felmerült olyan aktuális kérdésekből, mint a *street art*, graffiti, tetoválás. Ez az exkluzivitás, olvasmányos élményt nyújtó nemzetközi horizont hiányzik a jelen kötetből. Mindazonáltal összefoglalóan megjegyezhető, összhangban a recenzió elején történt utalással, a sok tekintetben hiánypótló kötet egészen biztosan megtalálja olvasóközönségét.

*Munkácsi Péter**

* PhD-hallgató, ELTE ÁJK, 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3.; vezető kormányfőtanácsos, Igazságügyi Minisztérium, 1054 Budapest, Báthory utca 12. E-mail: peter.munkacsi@im.gov.hu.